

PAPER DETAILS

TITLE: Hîkayenustoxîya Modern Ê Zazakî de Dewreyê Vîyartisî

AUTHORS: Hacı İbrahim AYTEKİN, İlyas AKMAN

PAGES: 69-93

ORIGINAL PDF URL: <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/3118660>

Hikayenuştoxîya Modern Ê Zazakî De Dewreyê Vîyartişî*

Hacı İbrahim AYTEKİN**

İlyas AKMAN***

Makale Türü/Article Types: Araştırma Makalesi/Research Article

Makale Geliş Tarihi/Received: 02.05.2023

Kabul Tarihi/Accepted: 07.06.2023

Atıf: Akman, İ. & Aytekin, H.İ. (2023).

“Hikayenuştoxîya Modern Ê Zazakî De Dewreyê Vîyartişî”,

Bingöl Üniversitesi Yaşayan Diller Enstitüsü Dergisi, 17, 69-93

DOI: 10.56491/buydd.1291590

Kilmvate

Bawerîyê şarî, folklor de yew cayo muhîm genê. Dewreyê vîyartişî zî nê bawerîyan ra yê. Heyatê insanî de bi hewayo umûmî kê eşkeno vajo ke hîrê dewreyê muhîmî estê: Dinyaameyîş, zewicîyayîş û merg. Seba lajekan yewna dewreyo muhîm zî esto: Dewreyê Sunetî. Nê dewreyan de insanî yew formî ra dekenwênê bi yewna formî. Coka nê dewreyan de insanî dekenwênê hîsanê têkewteyan. Şik, ters, şabîyayîş nê hîsan ra yê. Derheqê nê dewreyan de xeylê bawerîyê şarî û rituelî estê. Çünke insanî hem wazenî şikan û tersanê xo ra bifeletî hem zî şabîyayîşê xo zêde bikê. Edebîyatê Zazakî de zî derheqê nê dewreyan de zaf melumatî yenê dayîş. Mîsale kitabê hikayeyî ke Zazakî nusîyayî inan de bawerîyê şarî û rituelî ke derheqê dinyaameyîş, zewicîyayîş, merg û sunetî de yî rê zaf ca dayîyeno. Yew insan tena pey wendişê nê kitabın eşkeno derheqê kulturê Zazayan de wayîrê zaf melumatan bibo. Çünke nê bawerî û rituelî cuya şaran raştaraşt eks kenî.

Kilîfçekuyî: Edebîyatê Zazakî, folklor, dewreyê vîyartişî.

Modern Zaza Hikayeciliğinde Geçiş Dönemleri

Özet

Geçiş dönemi inanışları ve bu minvalde ortaya çıkmış olan ritüeller, halk biliminde önemli bir yer tutar. Genel kabule göre insan hayatının üç önemli evresi vardır: Doğum, evlenme ve ölüm. Erkek çocukları için sünnet dönemi de bir diğer önemli evre olarak kabul edilir. Bu dönemlerde insanların yaşamı bir formdan başka bir forma evrilir. Bu dönemlere dair çok fazla halk inanışı ve bu inanışlar ekseninde vücut bulan ritüeller vardır. Zaza toplumunda da bu eksenli inanış ve ritüeller vardır ve yazarlar eserlerinde bunlara yer verirler. Örneğin modern Zaza hikâyeciliğinde doğum, evlenme, ölüm, sünnet eksenli halk inanışlarına ve ritüellere yer veren birçok hikâye mevcuttur. Bir insan sadece bu hikâyeleri okuyarak dahi Zaza toplumuna dair birçok bilgi elde edebilir. Bu makalede bu inanış ve ritüeller ayrıntısıyla ortaya konulmaya çalışıldı.

Anahtar Sözcükler: Zazaca Edebiyat, folklor, geçiş dönemleri.

* Na meqale tezo ke nameyê ci “Kitabanê Hikayeyê Zazakî yê Modernî de Bawerîyê Şarî” yo ra ameya vetiş. Tez şewirmendiya Doç. Dr. İlyas Akmanî de hetê Hacı İbrahim Aytekinî ra nusîyayo.

** Wezîfedarê Cigêrayîşî, Unîversîteya Bîngolî, Fakulteya Fen Edebîyatî, Beşa Zîwan û Edebîyatê Kurdî, Bîngol, Tirkîya/ Research Assistant, Bingöl University, Faculty of Arts and Sciences, Department of Kurdish Language and Literature, Bingöl, Turkey, hiaytekin@bingol.edu.tr, **Orcid:** 0000-0002-6752-1009

*** Doç. Dr., Unîversîteya Mardin Artukluyî, Fakulteya Edebîyatî, Beşa Zîwan û Edebîyata Kurdî, Mêrdîn, Tirkîya/Associate Professor Dr., Mardin Artuklu University, Faculty of Letters, Department of Kurdish Language and Literature, Mardin, Turkey, ilyas-akman@hotmail.com, **Orcid:** 0000-0003-2146-2100

Transition Periods In Modern Zazaki Story Writing

Abstract

Folk beliefs hold an important place in folklore. Transition periods are among these beliefs. It can be said that there are three important phases in human life: birth, marriage and death. There is another important transitional period for men: circumcision. During these periods, people move from one form to another. For this reason, people experience complex emotions during these periods. Doubt, fear, happiness are among these feelings. There are many folk beliefs and rituals about these periods. Because people want to get rid of their fears and doubts and they want to increase their happiness. A lot of information is given about these transition periods in Zaza literature. For example, in Zazaki folk story books, folk beliefs and rituals about birth, marriage, death and circumcision are mentioned a lot. Readers can learn a lot about Zaza culture just by reading these books. Because these beliefs and rituals directly reflect the life of the people.

Keywords: Zazaki Literature, folklore, transition periods.

Destpêk

Hîkayeyanê Zazakî de bawerîyê şarî û rîtuêlî ke nê bawerîyan ra vejîyayî yew cayo muhîm û esasî genê. Na rewşe mîyanê mîletanê bînan de zî wina ya çunke tarîxê bawerîyanê şarî reseno bi çaxanê qedîman. No gandarbîyayîş biwazo nêwazo sîrayetê hîkayeyan zî keno. Dewreyê Vîyartişî nê bawerîyan ra yî.

Ma şexsê kitabânê hîkayeyanê Zazakî de eşkenîme vajîme ke nimûneyê bawerîyî mîyanê kitabânê hîkayenûsanê Zazayanê Elewîyan de nîsbet bi hîkayenûsanê Zazayanê Sunîyan hîna zaf xo rê ca vînenê. Çunke,

Nuştoxê Elewî, bawer kenî ke bawerîyê înan zî binê tehluke de ya. Coka pawitişê bawerîyê Elewîti rê zaf ehemîyet danî û eseranê xo de zaf rey ca danî unsuranê na bawerîye zî. Tay nuştoxanê Zazayanî ke Sunî yî zî eseranê xo de ca danî bawerîya xo. La kê nîşnî vacî edebîyatê Zazakî de zaf nuştoxê Sunî, zaf eseranê xo de ca danî bawerîya xo. La kê şînî vacî zaf nuştoxê Elewî, zaf eseranê xo de canî bawerîyê xo (Akman, 2020: 365).

Bi awayêko umûmî cigêrayoxê şarnasîye vanê heyatê însanî de hîrê dewreyê muhîmî estê; dinyaameyîş, zewicîyayîş û merg. Bê nê hîrê tene merheleyan seba lajekan dewreyê sunetî zî esto. Nê dewreyan de însanî yew formî ra dekwênê bi yewna formî û prosesê nê dekwetişan de xo hemverê tehlukeyan de bêqewet hîs kenê. Semedo ke nê prosesê dewreyan de raştê tehlukeyan nêrê, hetê şarî ra tayê bawerîyî ameyê viraştene.

Ma do cêr de dewreyanê vîyartişî bi awayêko rêzkî yewayew nîşan bidîme û nimûneyanê înanê ke hîkayeyanê Zazakî de estê, înan bierjînîme.

1. Derheqê Dinyaameyîşî de Bawerîyê Şarî û Rîtuêlî

Dewreyanê vîyartişî ra dewreyo verîn dewreyê mayaxorabîyayîşî yo. Bitaybetî seba cematane ke hetê tibî ra wayîrê zanayîş û hacetanê besan nîyê, mayaxorabîyayîş seba maye û bebeke/î rîskanê heyatîyan û nedîyarîye hewêneno (Eroğlu, 2017: 259). No semed ra derbareyê mayaxorabîyayîşî de xeylê bawerîyê şarî vejîyayê meydan.

Seke Karakaş zî îfade keno zafaneyê bawerîyanê nê beşî derbareyê hamîle mendene de yê. Cinî, daranê cayê muqeddesî rê la girê danê, derguşa mînyature kenê û bi hetkarîya awe û lincî waştîşê xo yê qeçekî îfade kenê. Cinîyê ke bawer kenê ke badê şîyayîşê zîyaretgehanê sey, Siltan Şêxmûs, Weysel Qeranî û Şêx Mûsa hamîle mendê, qisayê ke nê zîyaretan rê dayê anê bi ca û nameyê qeçekanê xo nameyê zatanê ke ê zîyaretgehan de medfûn ê nanê pa (2020: 17-18). Cayanê bimbarekan rê derguşa mînyature ronayene û zereyê derguşe rê sî ronayene sey mesajê qeçek waştene yo. Tayê mintiqayan de zî badê zewacî hema ke veyve û zama pîya nêrakewtê, lajekêdo wîtek cila veyve û zamayî ser o yeno teqlêrîkerdene û bi no qeyde alemê xeybî rê mesajê waştîşê lajekî yeno erşawitene (Kalafat, 2009: 24- 27).

Mayaxorabîyayîşî ra dima zî tay bawerî û rîtuêlî estê. Kalafat û Abdurrezzak derheqê na babete de Dewa Tilmize sey nimûne nîşan danê û wina vanê:

Na dewe de (Dewa Tilmize ya Êlihe) wexto ke didano yewin yê qeçekan vejîyeno bi nameyê ‘danok’ şorbayêka ke tey xele esto yena viraştene. Şorbaya danoke mêmamanan rê yena îkramkerdene û embiryanan rê yena vilakerdene. Dima erd rê sey sifreyê werdî sifreyêk yeno rafinayene û qeçek/e sifreyî ser o dîyeno/a ronîştene. Nehayê şekerinê rengînkêrdeyî serê qeçekî/e ra dîyenê rijnayene. Vernîya qeçekî/e de Qurano Kerîm, neynike, qeleme, şane ûsn çî-mîyî yenê ronayene. Goreyê bawerîye qeçek/e destê xo dergê kancînî bikero, o/a do ameyox de yew karo ke derheqê ê çîyî de yo, ey rê meyl bikero/a (2020: 128).

Hîkayeyî ke Zazakî nusîyayî înan de zî nimûneyê bawerîyê şarî û rîtuêlî ke derheqê dinyaameyîşî de yê, estê. Înan ra tayî derheqê **verê mayaxorabîyayîşî** de yê. No merhele de zîyarî, zîyaran de gîrrêşbestayîş, wadkerdiş, mîyazpewtiş û rîtuêlê ke derheqê cinîyan û qeçekan mewcûdîyetanê metafîzîkan ra bipawê de yê, balkeş ê.

Mîsale kitabê *Teberik* de hîkayeya “Mîyazê Xizirî” de no îfade ravêreno: “Nê zewajî ra domanê xo nêbî. Êdî Xidirî ra yo yan zî Delale ra yo kesî nêzanitêne. Seba nê halê xo zî ê qet yew roje nêşîbî doxtor û zîyaran” (Çiçek, 2010: 41). Bi nê îfadeyî waştena

qeçekan de rolê zîyaran ameyo îşaretkerdene. Nimûne ra ma fehm kenîme ke yeno bawerkerdene ke zîyare eşkena bicaardîşê nê waştîşî de hetkarîya waşttoxan bikera. Hîkayeya “Persa Xelete” ya ke kitabê *Vîndîbîyaye* de vêrena de zî ma raştê eyînî çîyî yenîme: “... maya to bê mîyaz şîye Gola Çetû, şîye zîyare ser. Bê mume, bê mîyazî... Bermaye sevda xo daye we. Va ke: -Ya Xiziro Kal û Kokim ti mi zanena, ez nika nêweş a va ju kêna mi bibo” (Demîrel, 2014: 70). Na nimûne de waştuxe şîna bi zîyara Gola Çetan ser û Xizirê Kalî rê duayî kena û yew kêneke wazena. Tîya de muxetebê waştuxe zîyare bi xo nîya, zîyare tena rolê mabênkarîye de ya. Muxetebo eslî Xizir o û waştuxe ey ra waştîşê qeçekê kena. Hîkayeya “Sewdaya Belekine” ya ke kitabê *Sewdaye Belekine* de vêrena de zî eyînî waştîş esto: “Pîyî zaf waştîbî ke yew kêneya xo bibo. Gêrabî zîyar û dîyaran ver, wad kerdîbî vatbî: -Wa yew kêneya mi bibo, a çi biwazo, hendo ke destebera mi ra ame ez vatena aye kena. Wadê mi wad bo ke rojê fiskeyê nêdana piro” (Tekîn, 2013: 66). Reyna na hîkaye de zî waştux seba waştîşê yew qeçekê şîno zîyare ser û zîyare rê laveyî keno. Esnayê nê laveyan de seba qanîkerdîşê zîyare tayê wadî zî yenê vatene.

Kitabê *Berenge* de hîkayeya “Melayê Zele” de wina ameyo vatene: “Kam ci ra qic nêbîyêne, kamî Homayî ra çîyêk biwaştêne; şîyêne yew gîrrêş bestêne dara zîyaretî ra. Dej, xem û kederê xo uca de rişnayêne, bîyêne rehet, peyser gêrayêne a şîyêne keyeyê xo” (Ersoz, 2013: 13). Ma hîkayeyanê verînan de dîbi ke şexsî eşkenê seba waştîşê xo yê qeçekî şîrê zîyare ser o duayî bikerê labelê bi na nimûne ma reya verîne vînenîme ke dara zîyare rê gîrrêş yeno bestene. Bi bestîşê nê gîrrêşî waştîşê qeçekî yeno îfadekerdene û yeno bawerkerdene ke zîyare do muqabilê nê hereketî waşttoxan rê hetkarîye bikera.

Kitabê *Hîrê Nameyî* de hîkayeya “Dêvzano Sûr” de di bawerîyî estê:

Keyeyê pî ra ardene veyve ser ra çend aşmî vêrdî nêverdî ke pîrîke mijdîyane da:

-Linga veyve giran a!

Bi na vatene zî nêmendê, bazî şemernayî we, niyaz powt û ez zî girewta leyê xo, ma piya kerd vila...

Pîrîke nêvinete. Çend sareyî piyaz û sîr ardî, berzînê dixaskane de nayî ro ke Elik Şewe pêşkarê ci nêbo (Karakaş, 2019: 68).

Na hîkaye de di bawerîyê şarî estê: Bawerîya yewine a ya ke badê fehmbîyayîşê diganebîyayîşê veyve mîyaz yeno pewtene û şarî rê yeno vilakerdene. Bawerîya dîyine bawerîya Elik Şewe ya ke versîyonê aye mîyanê şaranê bînan de zî estê. Goreyê na bawerîye bi nameyê Elik Şewe mewcûdîyetêka metafîzîke esta û na mewcûdîyete zerar dana bi cinîya dixaskane (zacilane) û pitê/a aye. Her çiqas Elik Şewe zaf xeternake bo

zî însanî eşkenê bi girewtişê tayê tedbîran aye, dixaskane û pitî/e ra dûrî finê. Hîkaye de yeno eşkerakerdene ke bi bikarardîşê pîyaz û sîrî verba Erika Şewe tedbîr ameyo girewtene.

Na merhele de derheqê **hela mayaxorabîyayîşî** de zî bawerîyî û rîtuêlî estî. Mîsale Kitabê *Pîyê Mi Kemane Cinitêne* de hîkayeya “Serekirî” de wina yeno îfadekerdene:

Çend saetê tengî ke vêrdî ra waqîya pitike ameye, vengê her kesî birîya. Domanê ke dormeyê banî de pawenê xiz bî, her yew cayê ra şî. Cinî wuştî ra, her kes şî kar û gureyê xo yê rojaneyî ser. Ber ra ke bî teber mabênê xo de qisey kerdêne:

- Tey bellî bî, vêreyê xo tîk bî.

- Rîyê xo kî bîbî qefçil, hewî estibî dormeyê çiman, bîbî milamete (Aldatmaz, 2013: 55).

Na hîkaye de zî halê cinîya digane ser o derheqê lajek yan zî kênekbîyayîşê qeçekî/e ser o bawerîyî estê. Yeno bawerkerdene ke eke rîyê digane qefçil bo, çorşmeyê çimanê aye de hewî estbo yan zî vêreyê xo tîk bo digane do kêneke bîyaro.

Derheqê **badê mayaxorabîyayîşî** de zî bawerîyî û rîtuêlî estî. Nînan ra tay bawerîyî derheqê hevalco (nake) de yê. Mîsale Kitabê *Çakêto Sipî* de hîkayeya “Paleyêko Newe” de nimûneyêka winasî ravêrena:

Mîyanê çimanê aye yê rencanan ra awirêkê sey zerqê tîje vejîyêne teber û sey tîre ro nê paleyo neweyî şîyêne. Hetanî ke bi kardîyêka pîyazî naka nê paleyê qışkekî tera bîye, awirê aye ey ser a nêşî... Bi emrê Xala Eçe, Eşê matmendeyî, seke hewn ra şîyar bibo çimê xo perpeynêne. Semedo ke emrê Xala Eçe bîyaro ca, lezkanî şî tuwerzîn ard. Kışta çadire de hetê teberî de vincewêk- di vincewî herre kende û hevalcoy Xerîbî eşt mîyan û wele eşte ser (Nêşite, 2012: 54).

Tîya de Pale, bebekêko newe-dînya-ameye yo. Hevalcoyê Paleyî yeno binerdkerdene yanî orte de nîno veradayene. Reyna teberê metnî ra zî yeno zanayene ke bawerîya şarî de yeno bawerkerdene ke cayê binerdkerdişê hevalcoyî meslekê însanî ser o wayîrê tesîrî yo. Meselen eke hevalcoyê yew bebekî baxçeyê camî de bêro binerdkerdene o bebek beno dîndar yan zî eke axur de bêro binerdkerdene o bebek beno şiwane. Hîkayeya “Erebeyî” ya ke kitabê *Merhabaya Nîmeyê Şewe* de vêrena de zî ma raştê eynî çî yenî: “Ma nake birna, axur de wedarte. Ma va gama ke bi gird, wa bizê ma, mêşnê ma, mangayê ma kêmi nêbê” (Hesqera, 2021: 35). Bi axur de binerkerdişê naka pitikî ra yeno bawerkerdene ke pitik do pîlîya xo de heywanan ra hes bikero û meylê citkarîye bikero. Kitabê *Zeman Sey Fekê Kardî Bî* de hîkayeya “Pukeleka Peyîne” de zî

behsê hevalco beno: “Maye hevalco zereyê paçekî de pîşt têra dergê Gulîzare kerd, va: - Gula mi, nê bibe, peyê gomeyê Poreînan de bike binê hardî” (Asmîn, 2013: 13-14). Na hîkaye de zî aseno ke yeno bawerkerdene ke ganî hevalco orte de nêmano û hema badê dinyaameyîşî bebekî bêro bînerdkerdene.

Prosesê namedayîş zî badê mayaxorabîyayîşî de muhîm o. Ma kitabê *Hîrê Nameyî* de na rewşe veynenî. Hîkayeya “Dêvzano Sûr” de wina ameyo vatene:

Endî maye ke oda de xo goşan heşna kalikî nameyê pitike Şare kerdo qerar. Ma pêroyine rê zî weş ame û veyve mi ra va: -Be goşê pitike de nameyê aye pê hesne. Naye ser o pîrikê sey pepûgê warê Dewrêşî kurre û pêsero-pêsero gulbang ant” (Karakaş, 2019: 69).

Tîya de ma vînenîme ke keso tewr îxtîyar yê keyeyî nameyê qeçekan paneno û dima însanî ê nameyî goşê înan rê wanenê. Hîkayeya “Xof” a ke kitabê *Xof* de vîrena de zî behsê eynî babete beno:

Pîyê mi, birayê min ê verînî ra heta peyînî, yanî lajêko peyîn o ke mi ra ver merdo, eynî name nayo piro. Seba mi kî qet nameyêk nêfikirîyayo; xora nameyê mi, birayanê mi ra roja verî ra mi rê mendo. Bê ke no name zî mi rê zêde ame. Ez nê nameyî de hîrê kesan ciwîyena. Çi heyf ke tewr kesêkî bi ê nameyî – çünke tersenê, rey ke bi ey nameyî venga mi bidayêne beno ke qederê mi zî bîyêne sey ê birayanê mi (Çîçek, 2020: 75).

Na hîkaye de zî esasen nimûneyê di bawerîyan estê. Bawerîya yewine a ya ke keye her qeçekan rê eynî name dano. Her çiqas hîrê qeçekê verînî bimirê zî qeçeko çarin nêmireno yanî ciwîyeno. Beno ke bingeyê eynî namedayîşî de bawerîyêka winayêne estbo: Ma eynî nameyan bidîme îlla yew do bîmano. Bawerîya bîne zî a ya ke badê ciwîyayîşê qeçekê çarinî êdî eynî nameyî nêşuxulnenî û ey rê sey yew nameyê kodî yewna nameyî danî. Çünke ma metnî ra fehîm kenîme ke wina yeno bawerkerdene ke eke nameyê birayanê qeçekê çarinî, ey rê bêro vatene şayed qederê ê qeçekê weşî do zî sey qederê birayanê xo bibo.

Kitabê *Pîyê Mi Kemane Cinitêne* de hîkayeya “Boya Mume” de behsê nê bawerîyan beno:

Ferat erjayê ma û pîyê xo bî. Maya xo Çîçe lajî ardêne, orteyê di-hîrê aşman de lajekî merdêne. Bi no tore çend lajê Çîçe merdibî. Seba dayena lajekêde weşî zîyar û diyarê ke nêşîbî nêmendibî. Peynîye de Ferat bîbî. Porê Feratî yo zerd tam hewt serrî ci ra nêkerdibî, sey kênekan kerdibî derg û pey de munitbî. Goreyê bawerîye, seba ke biciwîyo ganî hewt serrî por ci ra nêbo. Peynîya

hewt serran de Çîçe qirbanî kerdîbî û porê Feratî hîna ci ra kerdîbî (Aldatmaz, 2013: 28).

Nê rêzan de ma raştê di bawerîyanê şarî yenîme. Bawerîya verîne a ya ke karaktere seba bicaameyîşê waştîşê qeçekî şina zîyaran ser û seba nê waştîşê xo înan ra hetkarîye wazena. Bawerîya dîyine badê dinyaameyîşê qeçekî, porê qeçekî hewt serrî nîno cirakerdene û sey porê kênekan porê ey pey de yeno mûnitene. Bi nê awayî yeno bawerkerdene ke lajek do nêmiro û badê hewt serran yeno bawerkerdene ke lajek êndî nêmiro. Badê hewt serran zî verî qurbanî yenê serebirnayene û dima zî porê lajekî yeno cirakerdene

Hikayeya “Lêya Muriye” ya ke kitabê *Dez* de vêrena de behsê nê rîtuêlan beno:

Fate ke lazê xo Usîv ard ve riyê dina, a roze dewe de veyve u deniskar girêda.
Memê Mîştî ardi dî-hirê teney bîji merednay’ve ra. Venga khêwani da, lêyê
gırşî nayiro ser, tede sorvîka goştî pote... Ey, eve itîqatê zerê xo ewlad waştiv
Duzgini ra. Îtîqatê deyi ki, her çi zerria deyra gore dayvi cî (Şare, 2017: 62).

Tîya de zî ma raştê di bawerîyanê şarî yenîme. Bawerîya verîne a ya ke badê dinyaameyîşî qurbanî yenê serebirnayene. No sey yew rîtuêlê sipaskerdişê qewetanê metafîzîkan yeno kerdene. Bawerîya dîyine zî a ya ke nê dinyaameyîşî ra Duzgin Babayî sey musebîb vînenê û ey rê sipasîyî yenê kerdene.

Kitabê *Lêl* de hikayeya “Milaketa Tavûse” de zî ma raştê tay bawerîyan yenîme:

Ame vîrî ke wexto ke Dewrêş bî û çewrêş rojê xo bî tam Pîrî, leyê mezela Şêx
Adî de, hîrê dolimî Dewrêş kerdîbî awa zemzeme û vetîbî; o vaftîz kerdîbî.
Şîrîne qayîte çeqerê tîje kerd û vat;
-Ya Milaketa Tavûse, ez zanena, ruhê lajê mi tîya yo, serê erdî de yew canê
bînî de binê tîja Hûdayî de yo (Çîçek, 2014: 69).

Na hikaye ra yeno fehmkerdene ke Kurdê Êzîdîyî bebekî, dinyaameyîşê ey ra çewres rojî dima, bi awa zemzeme vaftîz kenê. Yeno zanayene ke na bawerîye Xirîstîyanan de zî esta. Goreyê dînê Xirîstîyanîye bebekî bi awayêko gunekar yenê dinya û semedo ke guneyê xo ra bêrê pakkerdene hetê papazan ra bi awe yenê vaftîzkerdene. Wina aseno ke na bawerîya Kurdanê Êzîdîyan de tesîrê dînê Xirîstîyanîye esto.

2. Derheqê Zewacî de Bawerîyê Şarî û Rîtuêlî

Dewreyanê vîyartişî ra dewreyo dîyin dewreyê zewacî yo û seke her prosesê vîyartişî vîyartişê dewreyê zewacî de zî insanî winî bawer kenê ke verba tehlukayan û ruh

û efsûnanê xiraban zeîf û bêmuhafeze yê. No rîwal ra însanî wazenê bi tay tedbîr û rîtuêlan xo nê xirabîyan û tehlukeyan ra bipawê.

Mîyanê her şarî de ma eşkenîme nê dewreyî ser o nimûneyan bivînîme. Mîsale, Êzidiyî wexto ke kênekanê xo zewicnenê bi nameyê “next”î qalind genê. Bê qalindî kênadayîş mumkun nîyo. Merdimê dînî zî tede her kes nê nextî dano (Turan, 2015: 143). Dêrsim de wexto ke veyveke yena keyeyê mêrdeyî qurban yeno birnayene, veyve serê qurbanî ra xo erzene. Wexto ke veyveke dekewena zere ganî teqez şêmûga keyeyî pay nêkero çunke şêmûga keyeyî bimbarek a (Kalafat, 2012: 39-40).

Hîkayeyî ke Zazakî nusîyayî înan de zî kê raştê bawerîyê şarî û rîtuêlî ke derheqê zewacî de yî yenî. Înan ra yew **hewnê û rojeyê Xizirî** yo. Mîsale kitabê *Hîrê Nameyî* de hîkayeya “Verê Lojine De” de wina ameyo vatene:

Koka nê qesî çik a, bado ame mi vîr? Oxro bingeşê her çî hewnê Xizirî yo. Xeylê serrî ravêr, hema teba qal-qirê zewajî çin bî. Sey domananê bînan nê herzegirsê ma kî hewes kerd, Xizir de roje girewt. Roja hîrêyine mi bijikê mîr kerde. Niyazê Xizirî yo, hîrê darikî kî kert kerdî şanayî ci. Bijike rind pak eşte binê sacî. Wextê fitare de pewtî ardî xonça ser. Murtezayî ‘bîsmîla’ kî nêva sey tunedîyan nekeliya bijike ver, mirdî werde, xo kerd rewike. Tenê mend ke darikê minete kî laqilotno. Mi zereyê fekî ra vet, girewt tey niyada ke kertê darikî sey kertuganê zemperî sere dardo we, xofin aseno. Ters eşt zerrîya mi. Mi xo rê va ‘Nêbo xirabîyê bêro nê lajekî ser!’ Ancîya kî a linge mi reng nêda. Çike lajek motê mi biyo ke hela ez ci ra se vana. Mi xo fek de her çî çarna rindiye ser û ci ra va:

-Buko, bextê to sey vewra koyan sîsik û berz o. No kertug sereberzîya to ya.

Hema bizane ke qederê to de yewa siyaya serehuşke esta.

Mi ke nê niya va, Murt zaf bî şa. Bi keyf kerd hirqehîr. Kewçikê awe nêna xo fek a, teyšan kewt ra. Meraq de bî hela kotî ya ke kancîn keyneke dest ra awe şîmeno, hewnê xo de bivîno (Karakaş, 2019: 89-90).

Na hîkaye de qala bawerîya şarîya “hewnê Xizirî” yena kerdene ke goreyê bawerîya şarî eke kes bişewe xo têşan vera bido (verê têşaniye de zî çend rîtuêlî yenê kerdene la semedo ke bi na babete raştaraşt têkilîdar nîyê ma do tîya ca nêdîme bi ê rîtuêlan), a şewe yew hewno bimbarek vînenê. Hewnê xo de yew kêneke kesî rê bi destanê xo awe dana şîmitene. Goreyê bawerîye kame ke bi destanê xo awe dana şîmitene ameyox da bena cinîya ê kesî.

Tay bawerîyî û rîtuêlî zî derheqê **keyna waştîşî** de yî. Hîkayeya “Feyzê Feyza” ya ke kitabê *Rêça Binbareke* de ca gêna aye de kê eşkeno nê çîyan veyno: “Zerrîya

ciwanan ke virazîya, xalike waştîşê keyneke zî girewt xo ser. Qisa birna û emrê Heqî dekerna. Nîşaneyê azaban ame pakerdiş û şerbet şîmit. Qet mabên nêkerd ci, veyveyî rê roje naye ro û mûmî kerdî vila” (Karakaş, 2016: 114). Na nimûne de badê marebirnayîşî roja veyveyî yena dîyarkerdene û mumî yenê vilakerdene. Îslamîyet de marebirnayîş esto labelê mumvilakerdiş çin o. No nimûne ra yeno fehmkerdene ke tîya de mumvilakerdiş aîdê dînî nîyo bîleqîs aîdê bawerîyanê şarî yo.

Derheqê **dewetkerdişê veyveyî** de zî bawerîyî û rîtuêlî estî. Kitabê *Cer Hard Cor Asmen* de hîkayeya “Mordemê Wextê Verenî” de nê cumleyî vêrenê:

Mamud Dedeî vat:

-Mi hewn dî.

Xanima xu Meleke vat:

-Xêr bo!

-Xêr o. Pulur de veyve bî. Ma rê silaîye amê. Ju laîkode rindek saa sure arde verê çeberî de dê mi, vat: “Apo, veyve esto, sima rê silayî a.” Mi vat: “Lacê mi, xêr o, veyve veyvê kamî o?” Laikî vat: “Muzir Baba bîo eskera, venga tim alemê dîna dano.”

Meleke a sate lew na be’çika xo ra u be’çika xu nê serê ‘çîmunê xo ser, vat:

-Ya Muzir Baba, ya Xizir, tu esta! (Astare, 1994: 20).

Na hîkaye de ma nimûne ra fehm kenîme ke veyve tena yewkerdişê cinî û camêrdî nîno kerdene. Goreyê hewnê karakterê hîkayeyî Munzur Baba beno eşkera û venga alemê dinyayî dano. Badê nê hewnî karakter keye bi keye gêreno, saya sûre vila keno û venga veyveyî dano. Saye zewac de sey sembolê bereketî amebîye şuxulîyayene benaberê naye tîya de zî sey sembolê mijdanî zî yena bawerkerdene.

Derheqê **veyve keyeyê pîyê xo ra abirîyena** de zî bawerî û rîtuêlî estî. Kitabê *Berege* de hîkayeya “Xape” de nê rêzî vêrenî:

Hacere naye serê piştîya estorî. Estor pey tîlîlî wa kewt rayîr. Dayîke aye dima yew mesîne awke rişnaye, çîmanê hesirinan a vat ‘Kênaya mi oxir bo, bextê to Homa bişuxulno’... Ameyî dewa zamayî. Qifle şî fekê berê Qasimî. Yew camêrdo şeştîserreyo zixmo dekerde ame fekê berî, şeşadir mîyaneyê xo ver ra kaş kerd, çend destî guleyî kerdî ra; teq, teq, teq... (Ersoz, 2013: 53).

Na nimûne de zî ma raştê di bawerîyanê şarî yenîme. Bawerîya yewine a ya ke wexto ke veyve keyeyê pîyê xo ra abirîyena, maya veyve peyê veyve ra awe rijnena. Tîya de awe rehet şîyayene temsîl kena û bi rijnayîşê awe yeno bawerkerdene ke veyve do zî sey awe rehet û bêproblem şira. Bawerîya dîyine zî a ya ke wexto ke veyve kena debikewa keyeyê xo yê neweyî sîleh yeno teqayene. Goreyê bawerîya şarî qewetê metafîzîkî yê

xirabî vengê teqnayîşî ra tersenê û bi eşnawitişê nê vengî cayê veyveyî ra dûrî kewenê. Eynî kitab de hîkayeya “Zewajê Gêjî” de zî eynî melumat yeno dayîş: “Zîne yew mesîne awke rişnaye. Va ‘Zerrîşey, çimziwa, nezerpuç!’” (Ersoz, 2013: 76). Kesa ke peyê veyve ra awe rijnena bi vateyê “nezerpuç”î yewna taybetîyê awerijnayîşî zî îşaret kena ke goreyê bawerîye awe nezerî puç kena.

Tay bawerî û rîtuêlî zî derheqê **wextê veyveyî** de yê. Hîkayeya “Fotografê Nimiteyî” ya ke kitabê *Hikayeyê Hewn û Hişyarî* de ca gena de nê cumleyî estî:

Bedirxanî ver de yew tasa hineyî estbî û ey destê xoyo çep sey zamayan hine kerdêne. Badê ke ey her di engîştê xo hine kerdê -engîştê qılancike û engîştê giştireyî- bi dimê koçike hineyê engîştanê xo duz kerdêne... Wexto ke ez bineyna pîle bîya mi dî ke kênayê ciwanî destanê xo sey veyvekan hine kenê. Înan sala destanê xo de yew giloke viraştêne û tena sereyê engîştanê xo hine kerdêne (Yildiz, 2021: 140).

Na hîkaye de yeno îfadekerdene ke hinekerdişê destî, zama û veyvekan de yewbînan ra cîya yo. Zamayî tena di engîştanê xo yê qılancike û giştireyî hene kenê muqabilê ney de veyvî zî tena lepa xo sey giloke û reyna serê engîştanê xo hine kenê.

Derheqê **wextê veyve dekewena keye** de zî bawerî û rîtuêlî estê. Kitabê *Sewdaya Belekine* de hîkayeya “Sewdaya Belekine” de wina yeno vatene: “Niştîbî estoro qir, binê sivingî de vindertbî. Laser bi misayîbî ya saya sûre eştbî sere. Laser qemîş nêbîbî bido sere ro ema yê misayîbî ginabî sere ro” (Tekîn, 2013: 75). Wexto ke veyveke binê sivingê keyeyê xo yê neweyî de vindena, zama û misayîbê ci serbanê keyeyî ser ra saye erzenê bi sereyê veyveke ser. Goreyê bawerîya şarî bi nê sayeeştîşî bereket dekeweno bi keyeyê zama û veyveke. Kê raştê eynî çiyî hîkayeya “Verê Lojine De” ya ke kitabê *Hîrê Nameyî* de vêrena aye de zî yeno:

Destan de kî sayê sûrî, zereyê qutîyan de eşkijî, gozî, tayê dindikê bînî û şekero sûr ra pîrr. Astorê veyvike ant verê şêmûge, her diyan sayî hîrê rey xo dest de hejneyî, verî Murtî, dima misayîbî eştî peyike saboke ser. Çiyê zereyê qutîyan kî cor de kerd war, domanî dormeyê astorî de qelebîyayî çîyanê zereyê qutî ya (Karakaş, 2019: 88).

Na hîkaye de badê qedîyayîşê veyveyî de keyedekewtişê veyveke de veyveke verê şêmûge de vindena, zama û misayîbê ci şînê banî ser û banî ser ra sayê sûrî, eşkijî, gozî û şekerê sûrî erzenê bi veyveke ser. Bi cor ra eştişê nê çîyan yeno bawerkerdene ke bereket do bireso bi keyeyê newe-zewicîyayeyan. Eynî kitab de hîkayeya “Binê Xêlîye De” de zî eynî çî esto: “Zama û misayîbê xo serê banî de biyay. Sayê sûrî, xeylê eskijî, nukî, şekero belekin û tayê pere zî zereyê yew qutî ra verdayî ra ser. Domanê dewe qelebîyayî eşkijan

û çîyanê bînan ser” (Karakaş, 2019: 98). Na hîkaye de zî sey hîkayeya verîne wextê veyveyî de rîtuêlê saye û çîyanê bînan eştena veyve ser ameyo tekîdkerdene. Kitabê *Budelaê Gırşi* de hîkayeya “Veyve Khalîke Mı” de zî eynî rîtuêl esto:

Vaxapi waxto ke veyvike arde vere boni ke, zama ve misayıvra soe cı erze,
mıra, pie mıra, nae binura perskerd:

“Çîko, çîwao, qey sere bonira soe kunê veyvîkera?”

Mı va ke:

“Tore mao:”

İye binu, tayine:

“Hal u usîle welate mao.”

Tayine:

“Xêro, zamay ke besekerd soe sane ve sare veyvîke, cênîke cîre bena xêre.”

Ap heyderi ki nia va ke:

“Zama, werte dost u dismenide soe kuno veyvîka hora ke, dosti ki dismeni ki
bivêno:

‘Na çeneke bena cênîka mı, çî bio, çî şio, na endi sıthalala mına!’” (Mergariji, 1996: 116).

Na hîkaye de zî reyna seba bereketî saye hetê zama û misayîbê xo ra bi ser veyve de yena eştene.

Kitabê *Pîyê Mi Kemane Cinitêne* de hîkayeya bi nameyê “Pawitiş” de wina yeno vatene: “Edet û usul o. Wexto ke veyveke berde, zama vejîyeno serê banî, sivingî ser ra saye erzeno sereyê veyveke” (Aldatmaz, 2013: 75). Yanî na hîkaye de zî sey hîkayeyanê verînan rîtuêlê sayeeştîşî ameyo pratîzekerdene. Hikayeya “Rem” a ke kitabê *Binê Dara Valêre De* de vêrena aye de zî tay rîtuêlî estê:

Gama ke ma resayî verê berê ma, veyve, yew kuz miyanê şala xwu ra vet û da erd ro. Kuz bi parçe-parçe. Şekero sûro qulikin, pereyê asinînê hurdîyî vila bîyî. Tutan sey verganê veyşanan hewa ra dayî arê. Wexto ke teq û req kewtebî tifîngan ser, mi zî hefsarê astorî miyanê destanê xwu ra pît şidênabî (Lezgîn, 2019: 23).

Na nimûne de peynîya veyveyî de wexto ke veyveke êdî kena ke dekewa zereyê keyeyê neweyî, verê kêberî de yew kuz dana erd ro şiknena dima cemat zî dest bi teqnayîşê tifîngan keno. Bi şiknayîş û teqnayîşê objeyan yeno waştene ke wa qewetê xirabî yê ruhî-efsûnîyî bitersê û ê mekanî ra dûrî bikewê. Çünke seke ma verî zî destnîşan kerd bi veyve yew dewreyê vîyartişî yo û dewreyanê vîyartişî de însanî xo verba qewetanê

metafizikanê xirabinan bêqewet hîs kenê. Ê seba şiknayîşî na bêqewetîye tayê tedbîrî genê. Na hîkaye de tedbîrê sey şiknayîş û teqnayîşê objeyan ameyê girewtene.

Tay bawerî û rîtuêlî zî derheqê **keyeyo newe rê barkerdişî** de yê. Mîsale Kitabê *Dez* de hîkayeya “Adirê Çêyi” de behsê ney beno:

Oncia ora avê vajime ke, lazê çêyi, ya ki tornê çêyi zewejîya, vake ke:

“Eke sîma sero nêvîndon, son zovî çê.”

O oxt pilê çêyi, ya ki pîla çêyi -eke kamo/kama-; endî dêka, khalîko, moa, ya ki piyo, eke kamo. Eke zama ve veyvîke ra, şî çêo newe, yînde şîyê o çê, adirê çêyi pilê çêyi kerdo we.

Adiro vîre’ ke kerd we, mînete kerda cêncu rê, raştîye u haştîye wasta. Avê lozîne de kolî ardê pêser, eyra avê çîlê xo kerdê hazîr, nîyaz u qîrvanê xo der u cîranu ra kerdo vîla. Zerre u bas ra haqa der u cîranu teslimê cî kerda. Nîne ra avê ki çê de rovar noro ser, pîla ve qîjî, her kêşî rovarê xo kerdo, awe kerda xoro. Jiar u diyaruna teverîkê xo ki pêda kerdê, ardê. Sîra ke ama adirê çêyi; pîla çêyi, ya ki pilê çêyi mînetî xo kerda. Destasodîrî Mîhemedî ke selam da, adirê zamay u veyvîke lozîne de fiştî’ra cî, vato ke:

“Mî na adirê çê sîma fiştî’ra cî, wayîrê dîna, wayîrê son u sodîrî qeyta mesayno we!

Xanê sîma, xanê Xîzîrî bo!

Sîma ronîsê, corde sîmaro bîvoro!

Haq ewlado xêr ve sîma do!

Mor u mîlaketê çêyi, qîlawuzê jiar u diyarî sîma juvîni rê xêr kero!

Haqê dîna doştî ve sîkerdene do, dîsmenî ve korrkerdene do!

Fek u mînete mîra rîndîye, rîndekîye u haştîye wayîrê hard u asmenî r abo!

Çê sîma sîmarê bereketlî bo! Xêrî bo! Haq sîma juvîni rê xêr kero!

Mînete ke qedena, zamay u veyvîke lew no pilunê çêyi destra, ora dîme xatîrê xo wasto, şîye çê xuyê newey” (Şare, 2017: 118-119).

Na hîkayeya ma de badê zewacî eke lajek biwazo keyeyê pîyê xo ra abîrîyo, nê waştîşê xo may û pîyê xo rê keno eşkera. Wexto ke waştîşê cî ame qebulkerdene lajek û cinîya cî derbasê keyeyê neweyî benê labelê verê bicabîyayîşê keyeyî yew rîtuêl yeno bicaardene. Keyeyê verîn yê lajekî ra keso tewr pîl yeno adîrganê keyeyê neweyî yê lajekî wekeno, seba lajek û kêneke duayan keno. Bî nê rîtuêlî yeno bawerkerdene ke êdî lajek adîrganê pîyê xo ra vejîya û bî wayîrê adîrganê xo. Peynîya nê rîtuêlî de qurban yeno serebîrnayene û nîyazî reyde şarî rê yeno vilakerdene. Tîya de zewac û adîrgan yenê têkilîdarkerdene, cîyabîyayîşê keyeyî û wayîrbîyayîşê adîrî zî sey têduşt yenê qebulkerdene.

Derheqê **yewbînan verdayîş** de zî bawerî estî. Kitabê *Berenge* de hîkayeya “Cehşqazî” de wina yeno vatene:

Layê mareyî qerifnabî, hîrê kerrayê xo eştibî. Yew, di, hîrê... Goreyê dînê qedîmî û adetan Bese verdîyabî. Hinî ci rê bîbî heram. O hinî nêşkayêne versîya aye ra bivîyaro. Ne adetê dewe yê kehenî qebl kenê ne zî vateyê verînan gore Mishafê Mubîn... (Ersoz, 2013: 24).

Na nimûne de derheqê zewacî de na bawerîye ameya destnîşankerdene ke eke yew camêrd hîrê kerrayan bi nîyetê cinîya xo ra cîya bîyene bierzo, o beno cîya. Tîya de bimbarekîya hûmara hîrê zî mîyanê bawerîye de xo mojnena. Hîkayeya “Xala Zêrin” a ke kitabê *Welato Şîrin* de vêrena tîya de zî eynî babete esta:

Nay sera Kemal zu fin dî werîşt, qira;
 -Mî hirî siyê to eşti Zîlfê, va u ban ro şî war, tari dî bî vîni.
 Zîlfê a şew heta şefaqê zewti day, qirê u erdo leyri bi. Kemal zi poşman bîbî;
 a şew keydê mar dî kewt, şewra rewê kewt ray, şî Çermug kî miftî fetwa bîdo,
 Zîlf newe ra bîgiro maredê xo, nêbî.
 -To hirî siye cînê eşte, cayîz niyo, va, Miftî (Pamukçu, 2020: 10).

Na nimûne de karaktero mêrde cinîya xo ra qehrîyeno û vano “*mî hirî siyê to eşti*”. Bi eştişê nê hîrê sîyan yeno bawerkerdene ke mabênê cinî û camêrdî de huqûqê zewacî qedîyeno û yewbînan ra abirîyenê. Sewbîna zî tîya de qudsîyetê hûmara hîrê zî ca vînena ke nê nimûneyî de hûmara hîrê taybetmendîya teqezkerdişî hewênena.

3. Derheqê Mergî de Bawerîyê Şarî û Rîtuellî

Dewreyanê vîyartişî ra dewreyo hîrêyin dewreyê mergî yo. Merg, peynîya heyatê bîyolojîkî yo. Bawerîya zafê şaran de, mintiqayan de, derbareyê mergî de rîtuellî û bawerîyî estê. Mîsale Êzîdîyan de kênayê Êzîdîyî verî reyêk porê xo qesnenê dima qet porê xo nêqesnenê. Eke çorşmeyê cinîyêka Êzîdî ra merdimê aye yo ciwan (mêrde, bira) bimiro, a cinîye sey nîşaneyê tazîye porê xo qesnena û serê mezelê ê kesî de daliqnena.” (Karakaş, 2020: 166). Tirkîye de badê mergî çend qorî werdî yenê vilakerdene. Nê vilakerdişanê werdan ra tewr muhîm ‘werdê roja çewresî’ yo ke çewres roj badê wefatê yew kesî/e yeno dayene. Na roja çewresine de her mintîqa goreyê adetanê xo yê werdî werd vila kena, helwa vila kena û seba xeyrê kesê/a wefatkerde/îye Yasîn û mewlîd dana wendene (Örnek, 1977: 220-221).

Hîkayeyî ke Zazakî nusîyayî înan de zî kê raştê bawerîyê şarî û rîtuêlî ke derheqê mergî de yî yeno. Înan ra tayî derheqê mezelan de yî. Mîsale kitabê *Hersê Zerrî* de hîkayeya “Lorî” de wina ameyo vatene: “Emşo şewa ênê bî ki, bol merdimî ew cenî mezelan mîyandi asayên. Tayn tayêndê ci bol bi vengêdo berza mezelandê xwo sero bermayên” (Ayyıldız, 2014: 93). Na hîkaye ra fehm beno ke şewa ênî seba zîyaretkerdişê mezelan şewêka taybetî ya. Roja pancşeme zî seba zîyaretkerdişê mezelan taybetî ya. Ma eşkenîme na rewşe kitabê *Ti Dejêko Bêwayîr Î* de hîkayeya “Bêvengîya Dewa Koyan” de veynî:

Roja pancşeme serê mezeli de ronîştêbî. Hem dûa wendênê û hem zî koyanê ke derûdorê dewe de bî temaşe kerdênê... A game de Mella Emer zî ame silam da înan û kiştêk de ronîşt. Yasîne xo vet û bêveng dest pê wendişî kerd (Yılmaz, 2014: 32).

Na hîkaye de karakterî roja pancşeme şinê mezelan zîyaret kenê, seba ruhanê nêzdîyanê xo duayî wanenê. Seke teberê metnî ra zî yeno zanayene, wina yeno bawerkerdene ke na roje de tesîrê duayan zêdîyeno û duayî hîna rew yenê bi ca.

Kitabê *Xafilbela* de zî behsê mezelan beno. Mîsale hîkayeya “Bajarê Ma” de wina ameyo vatene:

Heme goristan gul û vilikan a xemilîyayo. Ca-ca darî estê, la û paçik pira girêdaye yo. Sîya daran ginena bi mezelan ser. Çend heykelî estê goristan de, beran ê. Kemerê sipîyî ra virazîya yê. Mîyaneyê xo rep û rast o. Sereyê xo tîk û berz o. Bi seretîkiye ya erdê sîyayî ro nîyadanê. Demê pîr û pîrbaban ra mendê. Yadîgarê înan ê. Şarê bajarê ma destveng nêşono mezelan ser. Têde loqme beno; nîyaz, pesara, helawe... Hazir û naziran ra vila keno. A roje dorûver de domanî zaf ê. Tewreyek kenê xo dest a, mezele bi mezele loqme arê danê (Canşad, 2007: 83).

Na hîkaye de qala tayê daranê goristanan yena kerdene ke şar şino ê daran rê la û paçikî girê dano. Seke teberê metnî ra zî yeno zanayene ke tayê çeşitê daran yan zî tayê tek-darê ke serê koyan yan zî tepeyan de yê, hetê şarê mintiqaya xo ra sey bimbarek û wayîrê qewetê ruhî-efsûnî yenê qebulkerdene. Reyna na hîkaye de badê mergî qatê rojan de şar şino mezelan ser û seba merdeyanê xo loqme, nîyaz, pêsare, helwa ûsn vila keno. Yeno bawerkerdene ke xeyrê çîyanê vilakerdeyan do bireso bi merdeyanê înan. Kitabê *Hîrê Nameyî* de hîkayeya “Verê Lojine De” de zî eynî rewşe esta:

Mi de kî çend qurîşî çin ê ke bidî cîranê, wa sûke ra tayê eşkijan, dendik û çîran biyaro, berî mezele ser. Endî kam ke ame, ci rê bikerî vila, wa ruhê rehmetî rê niyaz bo (Karakaş, 2019: 76-77).

Seba ke xeyr û rindîye bireso bi ruhê kesê merdeyî, nîyazî yenê vilakerdene, duayî yenê wendene yan zî bi nameyê ey a xeyr û xeyratî yenê viraştene.

Tay kitaban de behsê bawerîya Êzîdîyîye beno. Hikayeya “Milaketa Tavûse” ya ke kitabê *Lêl* de ca gêna înan ra yew a:

Adetê Êzîdîyan winî bî, wexto ke yew keye de, keye ra xort yan ke kêneka azeba tîtale nêreşte miradê xo û merde seba înan keye ra pîyayê yan zî kam ke nêzdîyê înan o seba înan porê xo keno cira û beno kela mezela ra dano girê... Cinî û azebê Êzîdîyan, seba merdanê xo yê ke nêreştê miradê xo, seba înan porê xo yê muniteyî koke ra kenê cira û benê mezelanê înan ra bi lakan zixm danê girê. No êno na mana ke; Mi emrê xo de janode wina girs nêdî û ez bi nê janî, to de rindekîya xo, azebîya xo kî keno erd... A xeylê wext seba na rewşe sîya girê dana. Sîya girê dana û heyane ke yew pîyayo ke ci ra hes kerd yan ke keso ke sîya xo girano bêro ci ra vajo “êdî bes o, sîya girê mede!” O taw teze sîyagirêdayîşî caverdana... Wexto ke Dewrêş merd, kincê ey ê erjîyayeyî, daybîy yew parçê dare ra, boya weşe kerdîbî piro û rindek xemilnaybî. Parçeyê dare kerdîbî herinda Dewrêşî û dor û dorme de xeylê wext çereqîyaybî. Yew hetê ra zî rind û rindekîya ey ra qisey kerdêne û dayêne xo ra. Na rewşe winî hîrê rojî dewam kerdîbî. Adetê xo ardîbî ca... Roja çarine, merdeyê Dewrêşî, huzurê birayê ey ê axîretî de, hetê şîxê Êzîdîya ra ame şutene. Dime ra wela ke turbeya şêx Adîyî ra ardîbî kerdîbî sey çamure û giran-giran kerdîbî fekî ra, kerdîbî çîman ra, kerdîbî goş û sêneyê ey ro. Aye ra dime hermeyê ey çeprast sêneyê ey ser o ardîbî pêser, sereyê ey ver bi rojhilatî açarnaybî û merdeyê ey winî dardîbî we (Çîçek, 2014: 66-68).

Seba kêneke û cinîyanê Kurdanê Êzîdîyan por rindî û muqeddesîye îfade keno. Aye semed ra wexto ke nêzdîyê înan ra mêrde yan zî birayê înan merd, ê zî seba îfadeyê dejê xo porê xo bin ra cira kenê û bi kela mezeli rê bi wasitaya layî girê danê. Heto bîn ra cinîyî kincanê sîyayan danê xo ra. Teberê metnî ra yeno zanayene ke rengê sîyayî goreyê bawerîya şarî rengê yas û matemî yo. Badê mergê karakterî, karaktere hîrê rojî tayê rîtuêlan ana ca. Reyna hûmara hîrê tîya de yena ro çîman ke tîya de temambîyayîşî yanî kemalîye sembolîze kena. Bawerîya bîne derbareyê şutişê merdeyî ser o ya ke merde, pê wela ke tirbeya Şêx Adîyî ra ameya yeno pakkerdene. Tîya de bimbarekîya wela tirbeya Şêx Adî rê referansêko îndîrekt ameyo kerdene.

Sewbîna hikayeyan de zî bedê merdîşê kesan porê xo qesnayîş û cilanê sîyayan xo rê dayîş esto. Kitabê *Xof* de hikayeya bi nameyê “Xof” de wina nimûne ameya dayene:

Gelo maya mi seba pîyê mi wina sîya girêdaybî yan seba bext û qederê xo yê sîyayî... Rojêk maya mi şîye binê a tûyere -bizanayîş- û porê xo yo dergo sîya yo munîyaye binê tûyere de kerd cira. Yew cinîka ezebe bi meqes porê maya mi rind kerd kilm. Porê maya mi reyde hesîrê zî rişîyayêne bi erd. Wexto ke porê maya mi birna, mi o poro ci yo derg kerd top û kaleka ê mîlçikanê merdeyan ê bêvileyen de çale kinete û kerd ci. Maya mi reyna qet porê xo derg nêkerd (Xof, 2020: 79).

Na hîkaye de sîya girê dayene rê îşaret ameyo kerdene. Eynî hîkaye de qala yewna bawerîye zî yena kerdene. Cinîye badê mergê mêrdeyê xo porê xo cira kena û binê yew dara tûyere de lajê xo rê dana binerdkerdene. Goreyê bawerîya şarî porê cinîye muqeddes o û cirakerdişê ey tayê şaran de sey îfadeyê yasî qebl beno.

Nê hîkayeyan de zî behsê cilanê sîyayan xo rê dayîş yeno kerdene:

Hîkayeya “Tena Estareyî Şahid Bî” ya ke kitabê *Halîn* de ca gêna: “Û dadîya ey mêrdeyê xwu dima laçeka sîyaye sereyê xwu ra anêkerde” (Lezgîn, 2015: 27).

Hîkayeya “Astareyê Asmênê Ma” ya ke kitabê *Estarêyê Asmênê Ma* de ca gêna: “Senî ke xebera şehîdbîyîşê Ozanî resa dewe, çêyeyê înan bi cayê şîn û hawarî. Herkesîy reşe/sîya gireda.” (Dêrsim, 2014: 121).

Hîkayeya “Eşkefte” ya ke kitabê *Menewşî* de ca gêna: “Kesê mi nêmend. Keyeyê mi veşna. Êdî ez mabênê cinîyanê kincîyayan de yew cinîya kincîya ya. Ez Sarva kincîya ya. Des û hewt serrîya xo de cinîya kincîya ya...” (Topaç, 2020: 15).

Hîkayeya “Xof” a ke kitabê *Xof* de ca gêna: “Gelo maya mi seba pîyê mi wina sîya girêdaybî yan seba bext û qederê xo yê sîyayî” (Çîçek, 2020: 79).

Hîkayeya “Kek Ehmed” a ke kitabê *Hîkayeyê Hewn û Hişyarî* de ca gêna: “Yan zî eke Ehmed zî sey şarî bi emrê Homaî bimerdêne û ez vîyaye bimendêne reyna ez ka derdê xo bianca. Ez ka ey rê sîya girê bida, mexmela bêmûreyan û bêneqîşe bierza xo sere” (Yildiz, 2021: 27).

Goreyê bawerîya şarî badê mergê roja çewresine muhîm a. Kitabê *Hîkayeyê Hewn û Hişyarî* de hîkayeya bi nameyê “Kek Ehmed” de wina ameyo vatene: “Wexto ke des serrîya to de pîyê to merd, qey ti doman bîy? Hema çewresê pîyê to nêvejîyaybî ti xalê xo reyde nêşî kar?” (Yildiz, 2021: 19). Na nimûne de çewresê mergê rê îşaret beno ke hetanî çewresê mergê pîyê karakterê hîkayeyî nêvejîyeno, karakter nêşino kar. Kitabê *Vîndîbîyaye* de hîkayeya “Gaxan” de zî nê cumleyî vêrenê: “Meryeme o şodir rew ra uşte ra lên na ser, awe girenaye. Meyîtê Elif Xanime ard şut... Veyva Elif Xanime uca de mende. Çewres ra tepîya şîye bi Îzmîr” (Demîrel, 2014: 15). Na hîkaye de şexsê mergê

karaktera Elif Xanime de prosesê mergî ameyo vatene û îlaweten çewresê mergî rê îşaret ameyo kerdene. Seke yeno zanayene badê mergî çewres rojî keyeyê merdeyî heyatê xo sînordar keno. Meselen televîzyon nîno temaşekerdene yan zî camêrdê keyeyî mîyanê nê mudetî de erdîşa xo nêtaşenê. Eynî kitab de hîkayeya “Hardo Dewrêş Şahîd O” de zî behsê bawerîyan û rîtuêlan beno:

Merdiman ke merde berd kerd binê new texteyî û dard we, wexto ke agêrayî ruhê merdeyî wazeno ke înan de şono. Wexto ke waşt ke ravazo sereyê xo gineno texteyî ro o wext vano ‘wele sereyê mi ro bo ez merda.’ Pey ra milaketê ke persan pers kenê ê yenê serê merdeyî. Nameyê înan Mûnker û Nekîr o. Ti na cuya xo de çi kerda ê pêro uza de yenê verê to (Demîrel, 2014: 52).

Na hîkaye de zî derheqê badê mergî de raştê yew bawerîye yenîme. Goreyê bawerîye, bado ke keye û nasê merdeyî, merdeyî definê mezeli kerd û êdî kenê ke agêrê bi keye, o çax merde zî wazeno werzo û înan reyde agêro bi keyeyê xo labelê wexto ke keno werzo sereyê ey yeno ro texteyanê mezeli û o çax fehîm keno ke êdî merdo û dima Mûnker û Nekîr yenê û dest bi persan kenê. Wina yeno fehîmkerdene ke goreyê bawerîya şarî merde badê mergê xo yê bîyolojîkî zî seba mudetêk hema nê mireno û aqilê xo sereyê xo de yo. Reyna bawerîya Mûnker û Nekîrî rê tekîd ameyo kerdene. Kitabê *Ez Gule Ra Hes Kena* de hîkayeya “Herdîşe” de zî behsê Mûnker û Nekîrî beno:

Hema ke destê Ezraîlî ro qirrika to nêpêşîyayê, qet nêbo xwu rê tobe bike. Estexfara xwu biyare. Çimkî ezabê qebrî zor o. Çanqîlo asinîn destê Nekîr û Mûnkerî de yo, Homa nêkero eke merdim xwu şaş bikero!... (Lezgîn, 2007: 14).

Na hîkaye de qala Mûnker û Nekîrî yena kerdene ke goreyê bawerîya şarî destê înan de çanqîlo asinên esto. Quran de nameyê Mûnker û Nekîrî nêravêreno û qala çanqilê asinênî zî nîna kerdene. Nameyê Mûnker û Nekîrî tena tay kitabên hedîsan de ravêrenê û ê kitabên de zî “nînan ser o yew fikro hempar çin o” (Toprak, 2006). Kitabê Hedîsî yê Tirmizî, Ebû Hureyre ra rîwayet beno, wina derbas beno: “Wexto ke şima ra yewer yan zî keso merde definê mezeli beno di melekê ke çimê înan simsîya-kewe yê yenê. Înan ra yewerî rê Mûnker, ê bînî ra Nekîr vanê” (Tirmizî, “Cenâ’iz”, 70). Semedo ke fikrê cîyayî estê ma na game raşt nêvînenîme ke Mûnker û Nekîrî daxîlê bawerîyanê şarî bikerîme labelê wina aseno ke “çanqîlo asinên” yew unsûrê bawerîya şarî yo.

4. Derheqê Sunetî de Bawerîyê Şarî û Rîtuêlî

Sunet dewreyanê vîyartişî ra yewer o. Çekuya sunetî ziwanê erebkî ra dekewta bi ziwanê Zazakî û di manayê xo estê; manaya yewine “adet û tradisyon” a, manaya bîne zî “cirabirnayîşê parçeyêk serê organê cinsî yê camêrdîye ra” ya (Nişanyan, 2018: 793). Sunet zafane lajekan rê yeno kerdene labelê tayê cayanê dinyayî yê sey welatanê Afrîka de kênekî zî eşkenê bêre sunetkerdene. Bi vejîyayîşê dînanê tewhîdî/monoteîstîkan reyde rîtuêlê sunetî bi Hz. Îbrahîm dest pêkeno. Yeno bawerkerdene ke Hz. Îbrahîm badê emrê îlahî hem xo hem zî lajanê xo Îsmâîl û Îshaqî sunet keno. Reyna Hz. Îbrahîm bawermendanê xo ra zî wazeno ke wa camêrd û lajekî bêre sunetkerdene. Qisimê Xeleqîyayîşî yê Tewratî de Tekwîn 17/9-14 de wina yeno vatene:

9 Dima Homayî Îbrahîm ra wina va: Labelê ti do ehdê mi bîyarê ca, ti û nesilê ke to ra dima yenê. 10 Hayo ehdo ke ganî şima bîyarê ca, ehdo ke mabênê min û to û nesilo ke to ra dima do bêro, mîyanê şima de her camêrd do sunet bibo. 11 Şima do xo bidê sunetkerdene û no do mabênê min û şima de bibo elametê ehdê ma. 12 Wexto ke bîyî heşt-roje, her nesil ra camêrdê şima do bêre sunetkerdene. 13 Ha keso ke keye de ameyo dinya ha keso ke bi pere ameyo hêrînayene, her di zî ganî bêre sunetkerdene. Ehdê mi do, sey yew ehdo ebedî, goştê şima rê bêro îşaretkerdene. 14 Keso sunetnêbîyaye, camêrdo ke ci ra goştê posteyê sunetî nêbirîyayo do mîyanê şarî ra bêro eştene, çunke ey ehdê mi xeripnayo. (Kutsal Kitap Eski ve Yeni Antlaşma, 2002: 17-18)

Mîyanê dînanê îlahîyan ra tewr verî ma sunetî dînê Yahudîyîye de vînenîme. Dalcı, eserê xo de derbareyê Yahudîyîye de cayê sunetî de wina vano:

Kitabê Yeşu de yeno îfadekerdene ke wexto ke Benî Îsraîlîyî ameyê bi Erzê Mevudî (Erdo Weadbîyaye) pê yew kardî yan zî pê yew gordo ke her di rîyê xo sî ra ameyê viraştene, ey a ameyê sunetkerdene. (Heto bîn ra) Pêxember Mûsa Yahudîyan rê emr keno ke wexto ke pitê înan badê dinyaameyîşî ya heşt rojanê xo kenê tamam ganî bêre sunetkerdene (1976: 16).

Dînê Xirîstîyanîye de rîtuêlê sunetî mecbûrî nîyo û ekserîyetê Xirîstîyanan zî lajanê xo nêdanê sunetkerdene. Goreyê vateyê Ataseven’î mîyanê Xirîstîyanan de, tena Qibtîyê Xirîstîyanê ke Misir û Hebeşistan de ciwîyenê, ê lajanê xo danê sunetkerdene (2005: 17). Bereqsê dînê Xirîstîyanîye Îslam yew ehemîyeto pîl dano bi sunetî. Örnek, na babete ser o nînan îfade keno:

Sunet, kitabo muqeddes yê Îslamî de bi awayêko eşkera nêameyo diyarkerdene û emrkerdene, labelê ayeta ke vana ‘na babete ser o girêdayeyê

şerîetê Pêxember Îbrahîmî bibe', sey yew qaydeyo umûmî ameyo qebulkerdene. Lajek, bi rîtuêlê sunetî tewrê cematê Îslamî beno û kesanê xeyrîmuslîman ra beno cîya (1977: 174).

Hîkayeyî ke Zazakî nusîyayî înan de zî kê raştê rîtuêlê û bawerîyê şarîyê ke derheqê sunetî de yî yenî. Mîsale Kitabê *Grev* de hîkayeya “Agêrayîş” de wina ameyo vatene:

Ma ermenîyan ra vanî kerwa, la înan de sunet çîn o. Wexto ke qicî înan benî, ey qicanî xo kilîse de bi yew dawet a şuwenî, kenî pak. Naye sey yew şênayî kenî. Senî ke ma qicanî xo bi şênayî sunet kenî, ê zî dêre de huzurî keşîşî de qicanî xo vaftîz kenî. Tîya de yew kes nê qicî tepîşeno, no merdim beno babîyo didin yê nê qicî (Kurij, 2013: 36-37).

Na hîkaye de sunetê Zazayan û vaftîzê Armenîyan yeno muqayesekerdene û muqabilîyetê kerwa û babîyê diyinî yan zî babîyê vaftîzî rê îşaret yeno kerdene. Hîkayeya “Ğela” ya ke kitabê *Welato Şirin* de ca gena tîya de derheqê sunetî de nê cumleyê vênên: “A şew keydê Îbrayman dî sinet est bî. Rozdîhir tırş u keşkek pewti bi; poste u esteya eşti bi wertmi bîn” (Pamukçu, 2020: 107). Na nimûne de zî qala werdê sunetî yeno kerdene ke goreyê vatişê vatoxî tırş û keşkek îkramê mêmnanan bena. Esasen dayîşê werdî yew parçeyê merasîmê sunetî yo.

Benetî Zazayan de wexto ke ma behsê sunetî kenîme çekuya **kerwayîye** zî zaf muhîm a. Kerwa yeno bi manaya, “keso ke lajekî dano sunetkerdene û heta peynîya heyatê ey wayîrîya ey keno” (Nişanyan, 2018: 451). Eseran de zî ma eşkenî nê teserî veynê. Kitabê *Hewnê Newroze* de hîkayeya bi nameyê “Pîro Kilmek!” de wina ameyo vatene: “Muxtarê Xilvêşî Gulo Çewder bi Pîr Sêydalî ra kewrayê yewbînî bî. Lajê Gulî pêşa ey de sunet bîbî.” (Çem, 2005: 62). Tîya de têkilîya kerwayîye ya ke mabênê di kesan de ya aye rê referans ameyo dayene. Reyna têkilîya sunet û kerwayîye ameya eşkerakerdene. Yanî nuştux bi no şekil ano verê çimanê wendekaran ke sunet unsûro esasî yê muesseseyê kerwayîye yo. Hîkayeya bi nameyê “Rayverê Mîrzayî” de zî wina ameyo vatene:

Ya Sulvis' vat. “Ma ti kewrayê mi nîya? Tawo ke ez amûne sunetkerdene, pîyê mi ez pêşa temsîlkarê to nêestûne? To ra nêvat ke ‘Ya Sulvis, Mîrzayê mi kewrayê tu yo?’ Ma hende ameyîme serê to, hewşa to de keleyê xo birna, nîyaz û qirvanî kerdî vila. O serê to yo ke germê hamnanî de kî peşewe merdimî cemedneno, ez senik uca kewtane ra, mi senik vengê to da, minete kerde? Se bî to rê? Qey nîna destê kewrayê xo nêgêna, na tenge ra

ranêxlesnena?” vat û o ra dime kî tepîya çareyê xo qemetna kemer ra berba (Çem, 2005: 103).

Na nimûne de zî roja sunetî bi awayêko bidetay yena vatene. Bi nê rêzanê corînan wendox fehm keno ke kerwayîya ke badê merasîmê sunetî yena viraştene aye rê esasen zaf qîymet yeno dayene. Çünke hîkaye de vatox ê çîyî ra gerre keno ke kerwayê ey wexto ke o halo çetin de maneno ci rê hetkarîye nêkeno. Kitabê *Halîn* de zî hîkayeya “Tena Estareyî Şahid Bî” de derheqê kerwayîye de wina referans yeno dayene: “Mal û milk, can û namûsê kirîvan, kirîvan rê heram bîyo o zeman de” (Lezgîn, 2006: 26). Na hîkaye de nuştox qala yew wextê verînî yê dîyarî keno ke goreyê ey o wext têkilîya ke mabênê kerwayan de bîya ewro ra cîya bîya. Yeno fehmkerdene ke o wext kerwayan mabênê yewbînan de yew mesafe rê rîayet kerdo û mal û milkê yewbînan rê û can û namûsê yewbînan rê dest nêkerdo derg. Nê îfadeyî ra bi awayêko îndîrekt yeno fehmkerdene ke bawerîya şarî ya ê wextî ke kerwayîye ser o bîya, êdî ewro dejenere bîya.

Hîkayeya “Meberbe Biraê Mî” ya ke kitabê *Meberbe Biraê Mî* de vîrena de zî behsê kerwayîye beno: “Rıza vake, bîra, eke ju lacê mî beno, erzon to pesî, benime kewra. Mîsayîbê mî esto, keşkena ma verocoy jubin naskerdêne, ma biyêne mîsayîbê jubini. Hama na roce ra tepia, kewraê mîna” (Çîya, 2016: 125). Na hîkaye de yeno îşaretkerdene ke muesseseyê kerwayîye çiqas muhîm a. Çünke karaktero yewin wazeno ke bi karakterê bînî reyde kerwayîye rono. Benaberîn goreyê karakterê yewinî kerwayîye bendikanê tewr berzan ra yewer a. Reyna eynî hîkaye de wina ameyo vatene: “Rıza ke ama, vake, kewraenê, ebe xêr bo, Xızır xêr kero” (Çîya, 2016: 126). Nê îfadeyî de zî wina yeno fehmkerdene ke kerwayîye esasen mîyanê şarî de çîyêka vilabîyayî ya. Çünke karakterê hîkayeyî wexto ke dekeweno bi yew cematî, înan rê sey “kerwayênê” xîtab keno. Bi nê awayî wendox ehemîyetê kerwayîya ke mîyanê şarî de ya ser o beno wayîrê qenaetî. No îfade heman wext de sembolê aşitîye, werêameyîşî û nêzdîbîyayîşî yo.

Kitabê *Hirê Kitabî* de zî behsê kerwayîye beno. Mîsale hîkayeya “Riyê Çemi” de nê rêzî vîrenê: “Çıra hêni vana, kewra birayê isani yo. -Raştî ya, va Saheyderî” (Çîya, 2020: 109). Na hîkaye de dîyalogê di karakteran de bendiko ke mabênê di kerwayan de yo rê tekîd ameyo kerdene. Persa karakterê dîyinî ser o karaktero yewin kerwayîye sey birayîye name keno. Bi nê vateyî ya wendox derbareyê qewetê girêdayoxîya kerwayîye ser o beno wayîrê yew fikrî. Ma fehm kenîme ke muesseseya kerwayîye goreyê bawerîya şarî muesseseya birayîye ya û senî ke merdim hetkarîya birayê xo keno, seba rindîya ey cehd û ked dano ganî bi heman şekil kerwayê xo rê zî wina nêzdî bibo.

Kitabê *Budelaê Gırşı* de hîkayeya “Budelaê Gırşı” de zî wina nimûne yena dayene: “Bıray, domonê apunê ho, kewray, çe mısayivi, nast u dosti...” (Mergariji, 1996: 33). Tîya de tena nameyê kerwayîye derbaz beno û sewbîna çîyêk derheqê aye de nîno vatene labelê hîkayeya “Rijiaena Yeqraru” de wina ameyo vatene: “Milete ma, pir u toliv bi. Zuvinde kewraêni, mısayivêni, wa u biraênia axrete gureti vi” (Mergariji, 1996: 144). Na nimûne de zî vatox qala wextê verînî keno û mîyanê şarî de qala tayê muesseseyanê sey kerwayîye ser o yewîti û solidarîteya şarî keno. Eynî hîkaye de cayêna de wina vajîyayo: “Na çarseme verva ma kewrae mî, qırvane xızır keno... Roza çarsemie peroz yêno çe kewray. Qırvane xızır kenê. Goşte ho ve nune hora wenê” (Mergariji, 1996: 146). Tîya de zî kerwayê karakterî Xızırî rê qurban keno û her di kerwayî do pîya biwerê. Bi munasebetê qurbanî kerwayî yewbînan vînenê û bendiko ke mabênê yewbînan de yo dahîna biqewet kenê. Seke teberê metnî de zî yeno zanayene ke aktîvîteyanê sey qurban kerdene de yan zî veyve de kerwayî muheqeq yewbînî dewet kenê. Reyna eynî hîkaye de yewna ca de wina zî vajîyeno:

Meyite kewrae ho kaskenê, benê sılondê vere çeverde kene ra derg. Vanê:

“Tî kewrae ma, yeqrare ma bia

Mî silayie dê to, tî ama;

Pêsare pot, qırva kerd xızırre

Nun u goşte ho ma werd pia

Ma to qey qole ardê ke ma bıkise?” (Mergariji, 1996: 148).

Na nimûne de zî xayînîya kerwayî ver şikîyayîş û dejê karakterî bi ziwanêko xemgîn yeno îfadekerdene. Karakter verî nezerê xo yê verba kerwayê xo vano ke senî qurban kerdo û nanê ey werdo labelê kerwayê karakterî ey rê îxanet keno û ey kişeno. Bi nê kiştîşî, muesseseyê kerwayîye qedînenê. Wendox tîya de bi awayêko akerde eşkeno bendikê kerwayîye û xeripîyayîşê ey muşahede bikero.

Hîkayeya “Dewa Kaşy Vo!” ya ke kitabê *Havalê Roza Tenge* de vêrena de zî behsê kerwayîye beno: “Kas tenê ke zılvaz vo, rınd ke wuwedê, ju kundire dewa ma ré besa, yiyê vinu rusneme mordemunê xo ré; keme bara mısayivy, keme haleta kewrayiye” (Mirza, 2013: 30). Na hîkaye de hetkarîkerdiş û fikirîyayîşê muesseseyê kerwayîye û misayîbîye rê referans ameyo dayene. Vatox tena werdê xo ser nêfikirîyeno heman wext de werdê kerwayê xo ser zî fikirîyeno. Na nimûne de hetkarîya sosyale de esasen rolê kerwayîye bi awayêko zelal yeno îfadekerdene.

Peynîye

Prosesê virazîyayîşê tradîsyon û bawerîyanê yew şarî wextêko derg geno. No proses qet nêqedîyeno û bi awayêko daîmî xo keno aktuel labelê tayê bawerîyê esasîyî zî estê ke ê rew bi rew nêbedilîyenê. Bawerîyê ke derheqê dewreyanê vîyartişî de yê zî nê tewir bawerîyan ra yê. Na xebate de derheqê dewreyanê vîyartişî de kitabanê hîkayeyî yê Zazakî de xeylê bawerîyî ameyî tesbîtkerdene. Bi awayêko pêroyî heyatê insanî de hîrê dewreyê muhîmî estê; dinyaameyîş, zewicîyayîş û merg teberê nê hîrê tenan seba lajekan dewreyê sunetî zî esto. Nê dewreyî zereyê xo de tay tehluke û rîskî hewênênê û zerrîya şarî de benê çimeyê xof û ancîyayîşan. Mîyanê Zazayan de derheqê nê dewreyan de xeylê bawerîyê şarî û rîtuellî estê labelê nînan ra qisimêk xo rê mîyanê kitabanê hîkayeyan de ca vînenê.

Ame tesbîtkerdene ke kitabê hîkayeyî ke Zazakî nusîyayî înan de bawerîyê şarî û rîtuellî ke derheqê dinyaameyîş, zewicîyayîş, merg û sunetî de yî înan rê nîsbetêko gird ca dayîyeno. Seba çimeyanê bawerîyanê dewreyê vîyartişî yê dinyaameyîş, zewac û merg de zehmet o ke normêko teqez bêro vatene, çünke belî yo ke rîçê nê dewreyan reseno bi tarîxêko nêzanîyaye. Labelê seba sunetî û rîçê ey eşkeno bêro vatene ke rîçê nê rîtuellî reseno bi Tewratî û esasê xo de na bawerîye ewela sey bawerîyêka Samîyan vejîyeya meydan û dima vila bîya.

Kitabê ke dewreyê mayaxorabîyayîşî rê ca dayî: *Teberik, Vîndîbîyaye, Sewdaye Belekine, Berenge, Hîrê Nameyî, Pîyê Mi Kemane Cinitêne, Çakêto Sipî, Merhabaya Nîmeyê Şewe, Zeman Sey Fekê Kardî Bî, Xof, Dez, Lêl.*

Kitabê ke dewreyê zewacî rê ca dayî: *Welato Şîrîn, Binê Dara Valêre De, Budelaê Gırşî, Rêça Binbareke, Hîrê Nameyî, Cer Hard Cor Asmen, Berenge, Hikayeyê Hewn û Hişyarî, Sewdaya Belekine, Pîyê Mi Kemane Cinitêne, Dez.*

Kitabê ke dewreyê mergî rê ca dayî: *Menewşî, Estarêyê Asmênê Ma, Halîn, Lêl, Xafilbela, Hersê Zerrî, Ti Dejêko Bêwayîr Î, Hîrê Nameyî, Xof, Hikayeyê Hewn û Hişyarî, Vîndîbîyaye, Ez Gule Ra Hes Kena.*

Kitabê ke dewreyê sunetî rê ca dayî: *Meberbe Biraê Mî, Hewnê Newroze, Grev, Welato Şîrîn, Halîn, Hîrê Kıtabi, Budelaê Gırşî, Havalê Roza Tenge.*

Nuştoxî nê eseranê xo de wendoxan rê bawerîyanê şarî û rîtuêlan biteferuat nawnenî. Yew însan tena pey wendişê nê kitabana eşkeno derheqê kulturê Zazayan de wayîrê zaf melumatan bibo. Çünke nê bawerî û rîtuêlî cuya şarî raştaraşt eks kenî.

Çimeyî

Akman, İ. (2020). “Romanê Pîltane: Edebîyat, Bawerî, Vateyê Se Serranî”, Doru, M.N. û Gökdağ, K. (Ed). *Kavramlar ve Kuramlar -Dil Bilimleri-* içinde (365-376). Mardin: Mardin Artuklu Üniversitesi Yayınları

Aldatmaz, N. G. (2013). *Pîyê Mi Kemane Cinitêne*. Dîyarbekir: Weşanxaneyê Roşna.

Aldatmaz, N. G. (2014). *Folklorê Kirmancan Ser o*. Dîyarbekir: Weşanxaneyê Roşna.

Asmîn, Ş. (2013). *Zeman Sey Fekê Kardî Bî*. Dîyarbekir: Weşanxaneyê Roşna.

Astare, K. (1994). *Cer Hard Cor Asmen*. Stenbol: Weşanê Doz.

Ataseven, A. (2005). *Tarih Boyunca Sünnet*. İstanbul: Boğaziçi Yayınları.

Ayyıldız, Z. (2014). *Hersê Zerri*. Şanlıurfa: Elif Matbaası.

Canşad, M. (2014). *Xafilbela*. İstanbul: Weşanxaneyê Vateyî.

Çem, M. (2019). *Hewnê Newroze*. İstanbul: Weşanxaneyê Vateyî.

Çîçek, A. A. (2010). *Teberik*. İstanbul: Weşanxaneyê Vateyî.

Çîçek, A. A. (2014). *Lêl*. İstanbul: Weşanxaneyê Vateyî.

Çîçek, A. A. (2020). *Xof*. İstanbul: Weşanxaneyê Vateyî.

Çiya, S. (2016). *Meberbe Bıraê Mî*. İstanbul: Dersim Yayınları.

Çiya, S. (2020). *Hirê Kıtabi*. İstanbul: Neşirxaneyê Vir.

Dalcı, O. S. (1976). *İslamda Sünnet ve Merasimler*. İstanbul: Şelale Yayınları.

Demîrel, L. (2014). *Vîndîbîyaye*. İstanbul: Weşanxaneyê Vateyî.

Dêrsim, H. D. (2014). *Estareyê Asmên Ma*. İstanbul: Aram Yayınevi.

Eroğlu, A. H. (2017). “Geçiş Dönemleri ile İlgili İnanışlar”, D. Arık û A. H. Eroğlu (Ed.). *Halk İnanışları El Kitabı* içinde (258-279). Ankara: Grafiker Yayınları

Ersoz, U. F. (2013). *Berenge*. Dîyarbekir: Weşanxaneyê Roşna.

Hesqera, E. (2021). *Merhebaya Nîmeyê Şewe*. Diyarbekir: Weşanxaneyê Roşna.

- Kalafat, Y. (2009). *İslamiyet ve Türk Halk İnançları*. Ankara: Berikan Yayınevi.
- Kalafat, Y. (2012). *Türk Halk Kültüründe Zazalar*. Ankara: Berikan Yayınevi.
- Kalafat, Y. û Abdurrezzak, A O. (2020). *Mitostrateji-4- Anadolu Türk Halk Kesimlerinden İnanç Örnekleri*. İstanbul: Aktif Yayınları.
- Karakaş, H. (2016). *Rêça Binbareke*. Diyarbakir: Weşanxaneyê Roşna.
- Karakaş, H. (2019). *Hîrê Nameyî*. Diyarbakir: Weşanxaneyê Roşna.
- Karakaş, R. (2020). *Güneydoğu Anadolu Halk İnanışları (Dicle Bölümü)*. Ankara: Gazi Kitabevi.
- Kurij, S. (2013). *Grev*. Diyarbakir: Weşanxaneyê Roşna.
- Kutsal Kitap Eski ve Yeni Antlaşma (Tevrat, Zebur, İncil)*. (2002). (2. basım) tede Yaratılış r: 17-18. İstanbul: Yeni Yaşam Yayınları
- Lezgîn, R. (2015). *Halîn*. Diyarbakir: Weşanxaneyê Roşna.
- Lezgîn, R. (2018). *Ez Gule Ra Hes Kena*. Diyarbakir: Weşanxaneyê Roşna.
- Lezgîn, R. (2019). *Binê Dara Valêre De*. Diyarbakir: Weşanxaneyê Roşna.
- Mergariji, H. (1996). *Budalaê Gırşî*. İstanbul: Pirevi Yayıncılık.
- Mirza, Y. (2013). *Havalê Roza Tenge*. Estemol: Analiz Basım Yayın.
- Nêşite, M. (2012). *Çakêto Sipî*. İstanbul: Weşanxaneyê Vateyî.
- Nişanyan, S. (2018). *Nişanyan Sözlük- Çağdaş Türkçenin Etimolojisi*. İstanbul: Liber Plus Yayınları.
- Örnek, S. V. (1977). *Türk Halk Bilimi*. Ankara: İş Bankası Kültür Yayınları.
- Pamukçu, F. (2020). *Welato Şîrîn*. İstanbul: Neşîrxaneyê Vir.
- Şare, Y. (2017). *Dez*. Estemol: nasAjans Yayınları.
- Tekîn, E. (2013). *Sewdaya Belekine*. Diyarbakir: Weşanxaneyê Roşna.
- Tirmizî, E.Î.M.Î. (1992) Sünen I-V tede “Cenâ`iz” 70. (C.Ç). Çağrı Yayınları
- Topaç, B. (2020). *Menewşî*. İstanbul: Weşanxaneyê Vateyî.
- Toprak, S. (2006). *Münker ve Nekir*, TDV İslam Ansiklopedisi tede (c. 32, 14-15). İstanbul: TDV Yayınları.

Turan, A. (2015). *Yezîdiler Tarihçeleri Coğrafi Dağılımları Örf ve Adetleri*. Ankara: Hitabevi Yayınları.

Yılmaz, E. (2014). *Ti Dejêko Bêwayîr Î*. İstanbul: Weşanên Tevn.

Yildiz, P. (2021). *Hikayeyê Hewn û Hişyarî*. İstanbul: Weşanên Avesta.